

Карымишаква А.Т.

**ТҮРК ТИЛДЕРИНЕ ОРТОК БӨЛҮКЧӨЛӨРДҮН ФОНОМОРФОЛОГИЯСЫ
ЖАНА СЕМАНТИКАСЫ**

Карымишаква А.Т.

**ФОНОМОРФОЛОГИЯ И СЕМАНТИКА ОБЩЕИСПОЛЬЗУЕМЫХ
ЧАСТИЦ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

A.T. Karymshakova

**THE PHONOMORPHOLOGY AND SEMANTICS OF THE PARTICLES
COMMON TO THE TURKIC LANGUAGES**

УДК: 81-27

Бул макалада түрк тилдеринин дээрлик бардыгында кезиккен *да, гана, го* бөлүкчөлөрүнүн: 1) кандай фонетикалык варианттарда учурагандыгы жөнүндө; 2) этимологиялык жактан алар кайсы сөз түркүмдөрүнөн чыккандыгы (тактап айтканда, кандай тутумдук бөлүктөргө – уңгу, мүчөлөргө ажыраары) тууралуу; 3) семантикалык жактан ар кандай контекст ичинде ар түрдүү маани бергендиктен, түрдүү аталыштарга ээ болуп келгендиги жөнүндө сөз болот.

Негизги сөздөр: байыркы жазма эстеликтер, түрк тилдерине орток бөлүкчөлөр, *да, гана, го* бөлүкчөлөрү, бөлүкчөлөрдүн тыбыштык турпаттары (варианттары), бөлүкчөлөрдүн этимологиясы, бөлүкчөлөрдүн семантикасы.

В данной статье описываются частицы *да, гана, го*, встречающиеся почти во всех тюркских языках, а именно здесь речь пойдет о: 1) фонетических вариантах вышеотмеченных частиц в тюркских языках; 2) происхождении этих частиц, т.е., об их этимологических составных частях; 3) семантике, и соответственно, названии этих частиц.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, частицы, общие для всех тюркских языков, частицы *да, гана, го*, фонетические варианты частиц, этимология частиц, семантика частиц.

This article describes the particles *da, gana and go*, using in almost all Turkic languages, and namely will focus on: 1) the phonetic options of the aforementioned particles in the Turkic languages; 2) the origin of the particles, i.e. their etymological constituent parts; 3) the semantics and names of the particles respectively.

Key words: The ancient Turkic written monuments, the particles common in all Turkic languages, the particles *da, gana, and go*, the phonetic options of the particles, etymology of the particles, semantics of the particles.

Азыркы кыргыз тилинде тээ байыркы замандардан бери бүгүнкү күнгө чейин активдүү колдонулуп келе жаткан тилдик элементтер – бөлүкчөлөр кезигет. Алар түрк баба тилинен бери орун алып келе жаткандыктан тил илиминде азыркы түрк тилдеринин дээрлик бардыгына тиешелүү болгон бөлүкчөлөр деп эсептелип, чыныгы бөлүкчөлөр тобуна киргизилип жүрөт. Мындай бөлүкчөлөр сан жагынан саналуу болсо дагы, түркологиялык эмгектерди анализдеп чыкканда, негизинен бардык эле азыркы түрк тилдеринде жолугары белгилүү болду. Ошондой болгону менен, арадан көптөгөн кылымдар

өткөнүнө байланыштуу азыркы түрк тилдеринде кезиккен ошол чыныгы бөлүкчөлөрдө айрым бир өзгөчөлүктөр орун алганын байкоого болот. Тактап айтканда, азыркы түрк тилдериндеги мындай бөлүкчөлөрдүн айрымдарынын тыбыштык турпатынан фонетикалык түрдүү өзгөрүүлөрдү көрүүгө болот. Морфологиялык жактан болсо азыркы абалдан алып караганда булардын басымдуу бөлүгү түрк тилдеринде уңгу түрүндөгү сөздөр деп эсептелет. Кызыл профессор К.Тыныстановдун, якут окумуштуусу Л.Н.Харитоновдун пикирлери боюнча бул бөлүкчөлөр морфологиялык категория катары өзгөрүлбөс, сенек сөздөрдүн тобуна кирет (Тыныстанов, 1934, Харитонов, 1943). Ошондой болсо да кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча алектенген түркологдор булардын айрымдарынын структурасынан этимологиялык жактан уңгу, мүчөлөрдү ажырата билишет. Ошондой эле азыркы түрк тилдериндеги бул бөлүкчөлөрдө сүйлөм контекстинде берген семантикасы боюнча да, аларга берилген аталыштар боюнча да айрым бир айырмачылыктар кезигет. Чыныгы бөлүкчөлөрдөгү ушул саналып өткөн бөтөнчөлүктөрдү сыпаттап берүүдөн мурун, биз түрк тилдериндеги бөлүкчөлөр кандай максатта жана милдетте тилде орун алары жөнүндө учкай сөз кылып өтөлү: Түрк тилиндеги бул бөлүкчөлөр тилдеги зарыл элементтер катары пикир алышып жаткан адамдардын кебин ийкемдүү, уккулуктуу, так, жеткиликтүү кылып бериш үчүн колдонулат. Ошондой эле сүйлөөчүнүн ой-пикири чыныгы бөлүкчөлөр аркылуу бирде күчөтүлүп, бирде аныкталып-такталып, бышыкталып, конкреттештирилип берилет. Бөлүкчөлөрдөгү ушундай касиеттерди эске алуу менен, алардын тилде зарыл каражат экендигин өз мезгилинде славян тилдериндеги бөлүкчөлөрдү иликтеген окумуштуу И.А. Киселев да белгилеген. Окумуштуунун оюн толук жана бузбай жеткирүү максатында аны оригиналында эле берүүнү туура таптык. Ал: “Частицы представляют собой не какое-то периферическое явление языковой системы, а принадлежат к основным и совершенно необходимым средствам языкового общения. Об этом часто свидетельствует широкое использование их в речи”, - деген адилет пикирин айткан (Киселев, АДД, 1977, с. 10).

Эми жалпы түрк тилдерине тиешелүү болгон бөлүкчөлөрдүн ичинен эң активдүү деп эсептелген

да, гана, го деген бөлүкчөлөрдүн жогоруда белгиленип өткөн бөтөнчөлүктөрүнүн ар бирине токтололу. Бул бөлүкчөлөрдүн ар бири ар бир түрк тилинде көп маанилүү деп айтсак, жаңылышпайбыз. Мындай көп маанилүүлүк алардын сүйлөм ичиндеги синтаксистик колдонулушуна жараша болот. Башкача айтканда, бөлүкчөнүн кайсы негизги сөз менен айкалышып келгенине, сүйлөмдө алган позициялык ордуна, дегеле сүйлөм кандай контекстте уюшулганына байланыштуу болот. Ошондой эле саналып өткөн бөлүкчөлөр көп маанилүүлүктүн негизинде ар кайсы түрк тилдеринде ар түркүн аталыштарды алып жүргөнүн да илимий эмгектерден көрүүгө болот. Бул жерде ар бир тилдин жеке өзгөчөлүктөрү да кээде негизги ролду аткарып калат. Бирок жалпы жонунан аталган бөлүкчөлөрдүн түрдүү оттенкалык маанилери түрк тилдеринде бири-бирине кандайдыр бир деңгээлде дал келет.

Да бөлүкчөсү. Да бөлүкчөсүнүн колдонулуш диапозону түрк тилдеринде, анын ичинде кыргыз тилинде да, кеңири болгондуктан, сүйлөм контекстине жараша түрдүү маанилик аталыштарга ээ деп эсептөөгө болот. Да бөлүкчөсүнүн сүйлөм контекстиндеги орусча маанилери **даже, даже и, и** (КОС, 179-б.). Кыргыз тилинин грамматикаларында да бөлүкчөсү күчөткүч (АКТ, 1958), чектегич (Исаев, Токоев 1968), аныктагыч (Исаев ж.б., 1969-1986), аныктагыч-тактагыч бөлүкчө (КАТГ, 1980, Карымшакова, 1998, 25-б.) деп аталып келет. Бул бөлүкчө байыркы жазма эстеликтерде да // та варианттарында жолугары төмөнкүдөй мисалдар менен тастыкталат (орус.: в значении и): Анта кисре иниси каган болмыс эринч, оглу та каган болмыс эринч. После них стали каганами младшие их братья, а потом и их сыновья стали каганами (Малов, 1951, 377, 425-б.). Йагычы болур да, йарагчы болур Он станет предводителем войска и оруженосцем (ДТС, 1969, 525-б.). Өзбек тилинде бул бөлүкчө күчөткүч, күчөткүч-акцент кылуучу (орус.: усилительно-акцентирующая), күчөтүү-чектөө бөлүкчөсү (орус.: усилительно-ограничительная) деп аталып, да формасында жолугат. Карачай-балкар тилинде да да формасында жолугуп, бирок күчөткүч бөлүкчө деп гана аталат. Татар, түркмөн, азербайжан тилдеринде да //дә вариантында кезигип, татар менен түркмөндө күчөткүч, азербайжанда ырастагыч бөлүкчө (утвердительная) деп аталат, казак, каракалпак, ногой, түрк тилдеринде да // де; та // те болуп окшош варианттарда жолукканы менен, термин жактан ар түрдүүлүктү түзөт: казакта күчөткүч, ногойдо күчөткүч, баса белгилөөчү (орус.: частица для подчеркивания), каракалпакта чектегич, түрктө эмоционалдык-экспрессивдик оттенкалык бөлүкчө; чуваш тилинде та // те түрүндө кезигип, күчөткүч бөлүкчө деп аталат; башкыр менен гагауз тилдеринде та // тә; да // дә варианттарында жолугуп, бирок термин жактан айырмаланышат: башкырда күчөткүч, гагаузда басымсыз энклитика бөлүкчөсү (орус.: безударная частица энклитика); алтай тилинде та //да; те // де; то // тө; до // дө болуп кезигип, чегинтме жана

ажыратуу маанисиндеги бөлүкчө (орус.: частица в значении уступительности и разделительности); якут тилинде да // даа баса белгилөөчү-күчөткүч бөлүкчө деп (орус.: выделительно-усилительная), шор тилинде та // да; таа // даа чегинтме, ажыратуу, жалпылоо маанисиндеги бөлүкчө катары кезигет (орус.: употр. в знач. уступительности, разделительности, всеобщности); хакас тилиндеги даа // дее; таа // тее күчөткүч бөлүкчө деп эсептелет. Ал эми кумук (да) менен караим (да варианттары менен) тилдеринде бул тилдик элементтер байланыштыргыч байламта деп эсептелет. Ошентип, биз карап чыккан он тогуз тилдин ичинде аталган бөлүкчөнү күчөткүч маанидеги бөлүкчө деп эсептеген көз караштар арбын экенин көрө алабыз.

<өлүкчөлөрдөгү жогоркудай улам жаны оттенкалык маанилердин пайда болушун Н.Ю.Шведова жалаң гана бөлүкчөлөргө тиешелүү деп эсептебейт, ал бөлүкчө менен маани берүүчү сөздүн жуурулушуп келүүсүнүн натыйжасы деп эсептейт (Шведова, 1960, 19-б.). А.Т.Кайдаров болсо уйгур тилинин мисалында бөлүкчөлөрдүн тилдеги мүмкүнчүлүктөрү өтө эле арбын экендигин билдирет (Кайдаров, 1968, 247-256-б.).

Сүйлөм контекстинде түрдүү оттенкалык семантикаларды берген да бөлүкчөсү кыйлалаган кылымдарды карытып келгендиктен, бул бөлүкчөнүн келип чыгышы жөнүндө да түркологияда түрдүү көз караштардын орун алышы - закон ченемдүү эле көрүнүш. Маселен: И.А.Батманов да бөлүкчөсү парсы же тажик тилинен кабыл алынган деп эсептейт (Батманов, 1940, 41-б.). Бирок бул көз карашты окумуштуу Р. Амиров четке кагат. Себеби чуваш жана якут тилдеринде тээ байыркы көөнө замандардан бери колдонулуп келаткан бөлүкчө иран группасындагы тилдерге мүнөздүү болушу мүмкүн эмес деп адилеттүү түрдө белгилейт (Амиров, 1959, 16-б.). Себеби илимде белгилүү болгондой, түрк тилдерине иран, араб тилдеринен сөздөр орто кылымда гана кабыл алына баштайт.

Түрколог окумуштуу А.М. Щербак болсо да ~ та бөлүкчө-байламтасынын чыгыш тегин так (орус.: прикреплять, присоединять) байыркы этишинен уюшулган **такі ~ дакі** же **така ~ дака** деген чакчыл формага алып барып такайт. Бул учурда бөлүкчөнүн грамматикалык мааниси менен баштапкы сөз форманын лексикалык маанисинин ортосундагы тыгыз байланыш сакталат деп билдирет ал (Щербак, 1987, 97-б.).

А.Н. Кононов да бөлүкчөсү **даһи** сөзүнүн кыскарган формасы деп эсептесе (Кононов, 1956, 356-357-б.), К.М.Мусаев да бөлүкчөсүнүн чыгыш этимонун байыркы **дагы / тагы** бөлүкчөсү менен байланыштырып (СИГТЯ, 1988, 506-б.), алар негизинен бири-бирине жакын көз карашты карманышканы көрүнүп турат. Бул маселе боюнча биз А.М.Щербактын көз карашын жетекчиликке алып (Щербак, 1987, 104-105-б.), да бөлүкчөсү байыркы замандарда эле **так** этишине **-ы, -а** байыркы чакчыл мүчөсү жалгануу аркылуу **такты же така** деген

чакчыл форма пайда болуп, андан **такты / тагы** тактоочу уюшулуп (ДТС, 1969, 536-б.; Насилов, 1963, 15, 49, 80-б.), андан **такты/дагы; да/та** бөлүкчөлөрү (ДТС, 1969, 536-б.; ОЕТ, 1982, 50, 62-б.; Насилов, 1963, 59, 76-б.) (кырг.дагы, да) пайда болгон деген ойду карманабыз.

Гана бөлүкчөсү. Бул бөлүкчө да да бөлүкчөсү сыяктуу көөнө түрк тилинен бери колдонулуп келаткандыктан, азыркы түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө фонетикалык айрым өзгөчөлүктөр менен түрдүү терминдик аталыштарда колдонулуп келет. Түрк тилдериндеги бул бөлүкчөлөр көп маанилүү болгондуктан, ар бир түрк тилинде алардын эң негизги баштапкы мааниси бар болуп эсептелет, андан тараган маанилери ар түрдүү сүйлөм контекстинде пайда болгон оттенкалык маанилер катары саналат. Биз да бөлүкчөсүнүн негизги мааниси аныктагыч-тактагыч маани деп эсептесек, **гана** бөлүкчөсүнүн негизги мааниси чектегич маани деп билебиз. Бирок изилдөөчүлөрдүн көз караштары ар түрдүү болгондуктан, негизги жана андан кийинки жаралган оттенкалык маанилерге берилген терминдер түрдүүчө болуп келет. Көп маанилүүлүктүн натыйжасында **да, гана, го, эле** сыяктуу байыркы замандардан бери (кээде фонетикалык жактан айрым өзгөрүүлөргө учурап) колдонулуп келаткан бөлүкчөлөр бир тилдин чегинде эле алып караганда сүйлөм контекстинде бир канча кошумча оттенкалык маанилерди берип калганын да көрүүгө болот. Маселен, азыркы кыргыз тилинде эле **да, гана** бөлүкчөлөрүнүн он чакты мааниси кезигерин белгилөөгө болот (Карымшакова, 1998, 24-33-б.). Мындай көрүнүштү ар бир түрк тилдериндеги кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча алектенген окумуштуулардын илимий эмгектеринен жолуктурууга болот. Ошондуктан жалаң кызматчы сөз түркүмдөрү боюнча адистешкен якут окумуштуусу Н.Е.Петров бул маселеге байланыштуу өзүнүн көптөгөн кызыктуу көз караштарын “Частицы в якутском языке” (1978, 46-56-б.) аттуу эмгегинде билдирген.

Ошентип, **гана** бөлүкчөсү кыргыз, казак, каракалпак тилдеринде **гана** түрүндө кезигип, чектегич бөлүкчө деп аталса, чуваш тилинде **кэна**, башкыр тилинде **гына // генэ // кына // кенэ** варианттарында, карайым тилинде **гына**, уйгур тилинде **гинэ // кинэ** түрүндө кезигип, ошондой эле чектегич бөлүкчө деп аталат. Өзбек тилинде **гина** формасында кезигип, баса көрсөткүч – чектегич, эмоционалдык – экспрессивдик бөлүкчө деп, татар тилинде **гына // генэ** формасында кезигип, баса көрсөткүч - чектегич бөлүкчө деп эсептелет. Ошондой эле бул бөлүкчө татар тили аркылуу марий тилине **гэна** формасында кирип, андан орун алып келет.

Бул бөлүкчөнүн башка түрк тилдеринде кезикпеген, бирок жазма эстеликтерде учураган кичирейтүү-жалыныч мааниси өзбек жана уйгур тилдеринде кезигет. Бул учурда ал өзү тиешелүү болгон сөз менен мүчө сыяктуу бирге жазылат. Өзбек тилинде: Нима билан кунглингизни олай кизгина? Чем завоевать вашу симпатию милая девушка? (Базаров,

1982, 119-120-б.). Уйгур тилинде: Жәнимгинә шу атам Кайка үстидә ялгуз (фольклордон). Родненький мой отец одинок (на перевале) Кайка (Кайдаров, 1959, 135-б.). Бул бөлүкчөнүн мүчөгө айланган абалын якут тилинен да кезиктирүүгө болот. Ал жөнүндө Н.Е.Петров мындай дейт: “...по нашим наблюдениям, имеются семантически и фонетически бесспорные случаи перехода древнетюркских частиц в аффиксы в якутском языке. Например, уменьшительно-выделительная частица *kijä* (ДТС, 307) почти в том же значении стала аффиксом субъективной оценки (*ийэкийэ // ийэкэйэ* ‘его матушка’, *оюкуйа // оюкойо* ‘его дитятко’)” (Петров, 1978, 114-б.).

Гана бөлүкчөсүнүн түрк тилдериндеги фонетикалык жактан ар түрдүүлүгү байыркы рун жазма эстеликтеринен бери келе жатса керек деген ой да туулат. Себеби көөнө эстеликтерде анын ого эле көп варианттарын жолуктура алабыз. ДТСте ал кичирейтүү-баса белгилөө маанисиндеги бөлүкчө (орус.: уменьшительно-выделительная частица) катары **кыйа, кийа, кына, аз кыйа** түрлөрүндө учурайт (ДТС, 1969, 102, 307, 441, 442, 444-б.). ОЕТте **аз кыңа // аз кына** түрүндө кезигет (ОЕТ, 1982, 58, 82-б.). Түркологияга бараандуу салымын кошкон окумуштуу С.Е.Малов бул бөлүкчөнүн **гина, гыа, гайа** варианттарда кезигерин белгилесе (Малов, 1951, 378, 416-б.), жазма эстеликтер боюнча иликтөөлөр жүргүзгөн окумуштуу В.Г.Кондратьев мунун **кыа, кыйа // кийэ, кына, кыңа** түрлөрү орун аларын белгилеп, төмөндөгү мисалдар менен бышыктайт: Аз кыңа түрк бодун йорыйёр эрмиш (Тоньюкук 9) “тюркский народ в небольшом количестве кочует”. Ном элигиниң тэриң йөрүги бир кийэ йолатгучы эрсэр (СЗБ, 87,21) “если доведет до их ушей хоть раз (единственный раз) глубокое толкование сутры”. Йакылмаз кына (СЗБ, 4, 5) “совсем не распространяется”. Йагук кыа (уйг. IV.A, 272) “совсем близко”. Аз кыйа бнрэ йорыйу турсунлар (СЗБ, 615, 13) “пусть они пройдут немного вперед (совсем немного)” (Кондратьев, 1981, 132-133-б.).

Окумуштуулар арасында гана бөлүкчөсүнүн этимологиясы боюнча да түрдүү көз караштар орун алып келет. А.И.Искаков **гана (кана)** бөлүкчөсү эки бөлүктөн турат: **гы (кы)** бир нерсеге ээ экенин билдирген аффикс (орус.: аффикс обладания), **-на** бөлүгү болсо багыт жөндөмөсүнүн сенек формасы деген (Искаков, 1950, 89-б.). Бул пикирди өз мезгилинде Ф.Кенжебаева да колдогон (Кенжебаева, 1964, 17-б.). Л.С.Левитская болсо **кiна – kija** бөлүкчөсүнүн этимологиясы (анын өтө көөнөлүгүнө байланыштуу) азыркыга чейин белгисиз деп адилеттүү билдирген (Левитская, 1976, 121-б.).

Го бөлүкчөсү. Бул бөлүкчө да өзүнүн байыркылыгына байланыштуу талдоого алынган жогорку бөлүкчөлөр сыяктуу колдонулуш чөйрөсү кеңири жана семантикалык жактан көп кырдуу болгон тилдик элементтерге кирет. Көөнө замандан бери келаткандыктан көпчүлүк түрк тилдеринде кыйла фонетикалык деформацияларга учураган. Кылымдар айлануу менен анын тышкы турпатынын ар түрдүү

болуп өзгөрүшүнө байланыштуу семантикалык жактан да көп кырдуу болуп өзгөргөнүн байкоого болот. Ошондуктан азыркы кыргыз тилинде эле **го** бөлүкчөсүнүн маанилик жактан ырастагыч, божомолдогуч, күмөн сыяктуу аталыштары бар. **Го** бөлүкчөсүнүн ырастагыч мааниси байыркы жазма эстеликтерде да, азыркы түрк тилдеринде да басымдуулук кылат. Көөнө эстеликтерде анын **күк**, **гү** / **гу** варианты кеңири кезигет: *azu bu sabimda iqid bar ɣu* (Ktm. 10). “Разве есть что ли ложь в этих моих словах?!” *bödkä kögüɣma? beɣlär gü? Jañıltaçı siz* (Ktm. 11). “Ведь вы, подчиняющиеся престолу беки, склонны впадать в ошибки!” (Кононов, 1980, 207-208-б.). Ал эми өзбек тилинде бул сөз **ку** формасында кезигип, ырастоо – баса белгилөө бөлүкчөнүн милдетинде келет (орус.: подтвердительно-выделительная): *Бу сизнинг дустингиз ку!* (РУСл., 2008, 66-б.). Бул өзгөчөлүгү жагынан ал азыркы кыргыз тилинин түштүк диалектисиндегиге окшош. Салыштырыңыз: *Сээрдэ келди ку!* (Жтл.р.). *Мен саңа әйттим ку?* (Ллк.г.) (Юнусалиев 1985, 220-б.). Аталган бөлүкчөнүн ушул **ку** варианты азербайжан тилинде **ки** турпатында кезигип, эмоционалдык-экспрессивдик бөлүкчө катары жолугат: *Сен ки дүңја көрмүш адамсан “Ты ведь человек, повывававший мир* (Гаджиева 1973, 370-б.). Уйгур тилинде **гу**, **ку** формасында ырастоо маанисинде келет, башкыр тилинде **ук**, **үк** турпатында кезигип, чектөө маанисиндеги күчөткүч бөлүкчө (орус.: усилительная частица ограничения) деп таанылат. Хакаста **ох**, **өк** вариантында кезигип, ырастагыч бөлүкчө деп эсептелет. Казак тилинде болсо бул түбү байыркы деп эсептелген бөлүкчө азыркы мезгилде семантикалык жагынан да, тыбыштык турпаты жагынан да айырмаланган **гой** модалдык ырастагыч бөлүкчөгө жана **ак** күчөткүч бөлүкчөгө айланган. Каракалпак тилинде **гьой**, **гьо** вариантында келип, ырастагыч бөлүкчөнүн милдетинде келет. Ошентип, бул бөлүкчөнүн фонетикалык жактан дагы, семантикалык жактан дагы кескин айырмачылыктары түрколог окумуштууларды ойго салып, натыйжада мунун этимологиясы боюнча түрдүү гипотезанын жаралышына себепкер болгон. Маселен: Азыркы кыргыз тилиндеги **го** бөлүкчөсүн Н.З.Гаджиева **ку**, **ок**, **өк** бөлүкчөлөрү менен бир катарга коюп, алардын этимологиясынан **-к** / **-к** элементине байланыштуу жалпылыкты көрөт (Гаджиева, 1973, 370-б.). С.Е.Малов болсо байыркы **гу**, **ку** бөлүкчөсүн кыргыздын **го** бөлүкчөсү менен байланыштырып кароону туура көрөт (Малов, 1951, 378-б.). Б.А.Серебряников **ок**, **өк** бөлүкчөсүн казактын **ак** бөлүкчөсү менен байланыштырат. Бирок **ок**, **өк** бөлүкчөсүнүн генетикалык жактан азербайжан тилиндеги **ки** жана өзбек тилиндеги **ку** бөлүкчөлөрү менен байланышы болушу мүмкүн экендигин танган эмес. Караңыз, азерб.: *О ки жахшы адамды “он ведь хороший человек”*; өзб.: *у келди ку “он ведь пришел”* (Серебряников, Гаджиева, 1979, 251-252-б.). Мында өзбек тилиндеги **ку** бөлүкчөсү кыргыз тилиндеги **го** бөлүкчөсүнө толугу менен дал келгенин жогорку

сүйлөмдү анын кыргыз тилиндегиси менен салыштыруу аркылуу көрүүгө болот: ал келди го. Орусча: он ведь пришел. Л.С.Левитская болсо чуваш тилиндеги **ах**, **ех** бөлүкчөсүн каракалпак, казак тилдериндеги **ак** бөлүкчө менен, байыркы түрк, ногой, шор тилдериндеги **ок**, татар, башкыр тилдериндеги **ук** бөлүкчөлөрү менен байланыштырат (Левитская, 1976, 124-125-б.). Ал эми А.Н.Кононов болсо **ок**, **өк** бөлүкчөсүн **гу**, **ку** бөлүкчөсү менен байланыштырат (Кононов, 1980, 207-208-б.). К.М. Мусаев казак тили менен каракалпак тилиндеги *qoj/ɣoj* бөлүкчөсүн түрк тилдериндеги жогоруда белгиленген бөлүкчөлөр менен мындай байланыштырганын көрүүгө болот: Кыргыз тилинде фонетикалык жана семантикалык өнүгүүнүн натыйжасында бул тилдик элемент суроо маанисиндеги **го** бөлүкчөсүнө, гагауз тилинде **ко** (орусча: “пусть”), уйгур тилинде **qu** / **ɣu**, өзбек тилинде **ku** / **ju** / **u** бөлүкчөлөрүнө (орусча: “ведь”) айланат (СИГТЯ, 1988, 507-б.). Ал казак, каракалпак тилдериндеги **кой** / **гой** бөлүкчөлөрүн чыгыш теги боюнча кыйла кийинки периодго тиешелүү болсо керек деп, ошондуктан бул бөлүкчөнүн этимологиясын **кой** этишине (орусча: перестать, прекратить; оставить, класть) алпарып такайт. Ошентип, жогорудагы иликтөөлөрдүн жана анализдердин негизинде бул белгиленген бөлүкчөлөр арасында генетикалык жана семантикалык тыгыз байланыштын орун алышы мүмкүн экендигине ынанууга болот демекчибиз.

Сөз болуп жаткан бөлүкчөнүн негизги ырастагыч маанисинен тышкары божомолдоо, күмөн мааниси да **күк** тыбыштык турпатта байыркы эстеликтерде жолугары аныкталган (Малов, 1951, 397-б.): *Йантук, йолта өлтi күк на пути возможно умерли* (Тон.16) (Айдаров, 1971, 237-б.). ...каганы алп эрмис, айгучасы билге эрмис, кач нең эрсер бизди өлүргечи күк тимис (Тон.29) ...каганы алп, кеңешчиси акылман, канткен менен да бизди өлтүрөт го, - деди (ОЕТ, 1982, 84, 88).

Жыйынтыктап айтканда, бул макаладан түрк тилдеринин дээрлик бардыгында кезиккен **да**, **гана**, **го** бөлүкчөлөрүнүн ар түркүн фонетикалык турпаттарын, этимологиялык жактан алар кайсы сөз түркүмдөрүнөн чыккандыгын (тактап айтканда, кандай тутумдук бөлүктөргө – уңгу, мүчөлөргө ажыраарын), семантикалык жактан ар кандай контекст ичинде ар түрдүү маани бергендиктен, түрдүү аталыштарга ээ болгондугун көрүүгө болот.

Адабияттар:

1. Айдаров Г. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. – Алма-Ата, 1971.
2. Амиров Р. Союзы в казахском языке. – Алма-Ата, 1959.
3. АКТ – Азыркы кыргыз тили. 2-бөлүм. – Фрунзе: Кыргыз окуу педмамбас, 1958.
4. Базаров О. Частицы в узбекском языке. Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – М., 1982.
5. Батманов И.А. Грамматика киргизского языка. Ч. II. – Фрунзе: Киргосиздат, 1940.
6. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков. – М.: Наука, 1973.

7. ДТС – Древнетюркский словарь. – Л.: Наука, 1969.
8. Исаев Д., Кудайбергенов С., Усеналиев С. Кыргыз тилинин окуу китеби. 1-бөлүк. – Фрунзе: Мектеп, 1969-1986.
9. Исаев Д., Токоев К. Кыргыз тилинин окуу китеби. 1-бөлүк. – Фрунзе: Мектеп, 1968.
10. Исакаов А.И. Наречие в современном казахском языке. – Алма-Ата, 1950.
11. Кайдаров А.Т. Частицы как стилистическое средство выражения экспрессивно-эмоциональных оттенков речи в уйгурском литературном языке. В кн.: Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР. – Ашхабад, 1968.
12. Кайдаров А.Т. К вопросу о частицах в уйгурском языке // Труды сектора востоковедения АН Каз. ССР, 1959.
13. Карымшакова А.Т. Частицы в современном кыргызском языке. – Бишкек: Мектеп, 1998.
14. КАТГ – Кыргыз адабий тилинин грамматикасы. – Фрунзе: Илим, 1980.
15. Кенжебаева Ф. Послелог и частицы в современном казахском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1964.
16. Киселев И.А. Частицы в современных восточно-славянских языках. Автореф. дис. ... докт. филол. наук. – М., 1977.
17. Кондратьев В.Г. Грамматический строй языка памятников древнетюркской письменности 8-11 вв. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1981.
18. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956.
19. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VIII-IX вв. – Л.: Наука, 1980.
20. Левитская Л.С. Историческая морфология чувашского языка. – М.: Наука, 1976.
21. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951.
22. Насилов М. Древнеуйгурский язык. – М.: Изд-во восточной литературы, 1963.
23. ОЕТ - Орхон-Енисей тексттери. – Фрунзе: Илим, 1982.
24. Орусча-кыргызча сөздүк. К.К. Юдахиндин редакциясы астында. – М., 1957.
25. Петров Н.Е. Частицы в якутском языке. – Якутск: Якутское книжное изд-во, 1978.
26. Русско-узбекский словарь. – Ташкент, 2008.
27. Серебrenников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – Баку: Маариф, 1979.
28. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы: 5-6-кл. үчүн. – Фрунзе: Кырмамбас, 1934.
29. Харитонов Л.Н. Неизменяемые слова в якутском языке. – Якутск: Госиздат Як. АССР, 1943.
30. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М.: Изд-во АН СССР, 1960.
31. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: Наречие, служебные части речи, образительные слова. – Л.: Наука, 1987.
32. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер. – Фрунзе: Илим, 1985.

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.